

Mehmet ÖZSOY

Şube Müdürü, Mülkiye Teftiş Kurulu Başkanlığı, İçişleri Bakanlığı

Bu metinde ortaya konulan görüşler yazara ait olup herhangi bir kurumsal değerlendirmeyi içermemektedir.

TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİ ÜYELİĞİ ÖNÜNDEKİ ENGELLERİN NEDEN-SONUÇ BAĞLAMINDA ANALİZİ

GİRİŞ

1957 yılında, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) olan ve altı üye ülke ile yola çıkan Avrupa Birliği (AB, Birlik), 1 Temmuz 2013’te Hırvatistan’ın katılımıyla 28 üyeli bir yapı haline dönüşmüştür. Bugün AB; 512 milyon nüfusu ve 10 trilyon Euro’yu aşan Gayri Safi Milli Hasılası ile dev bir blok görünümündedir (Eurostat, 2019).

Kuruluş felsefesi barış, özgürlük, refah, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve dayanışma olan bu Birlik; Avrupa coğrafyasını olduğu kadar, küresel düzeyde tüm insanlığı etkileyen başarılı bir entegrasyon sürecini sembolize etmektedir.

Büyük bir çağdaşlaşma ve dönüşüm projesi olarak değerlendirilen Ülke-

mizin üyelik temelinde AB ile ilişkileri on yıllar öncesine dayanmaktadır. Altmış yıldır Avrupa ailesinin bir üyesi olma doğrultusunda hükümetler-üstü bir politika izlenmektedir. Bununla birlikte, birçok nedenden ötürü nihai hedefe ulaşılamamaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye’nin üyeliğini olumsuz yönde etkilediği düşünülen meseleler, neden-sonuç bağlamında analiz edilerek konunun anlaşılması amaçlanmaktadır. Bunun için ilgili kaynaklar gözden geçirilmiştir. Yerli ve yabancı resmi kurumların verilerinden yararlanılmıştır. Alanında uzman kişilerin görüşlerinden istifade edilerek meselenin geniş bir perspektiften ele alınmasına özen gösterilmiştir.

Neticede Türkiye’nin tam üyelik sürecini bir çok faktörün etkileyebildiğine kanaat getirilmiştir. Söz konusu

faktörlerin öznel veya nesnel; rasyonel veya irrasyonel, kendi içinde tutarlı veya tutarsız olabileceği görülmüştür. Çalışma, “Türkiye’nin AB’ye tam üye olarak kabul edilmemesinin altında siyasal (demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan haklarına saygı vs.) ve sosyo-ekonomik nedenler ile nüfus esasına dayanan AB’deki mevcut karar alma ve temsil yapısı yatmaktadır. Dini, kültürel, coğrafi, kimlik ve aidiyet ile ilgili etmenler ikincil önemdeki gerekçelerdir. Güçlü bir ekonomi ve demokrasi ile tali unsurlar tolere edilebilir.” tezi üzerine kurulmuştur.

Çalışma; giriş, birinci, ikinci ve sonuç olmak üzere, dört bölümden meydana gelmektedir. Giriş bölümünde, Birliğin ve Türkiye-AB ilişkilerinin tarihçesi ve önemine değinilmekte; çalışmanın kapsamı, amacı, bulguları, metodolojisi ve tezi ortaya konul-

maktadır. Birinci bölümde “Küresel Gelişme ve AB Kaynaklı Unsurların Türkiye’nin Üyeliğine Olan Etkileri”; ikinci bölümde “Avrupalıların Bakış Açısıyla Türkiye’den Kaynaklanan Etkilerin Üyeliğe Olan Etkileri” analiz edilmektedir. Sonuç bölümünde genel bir değerlendirmenin ardından, tespit edilen sorunlara çözüm önerileri sunulmaktadır.

1. BÖLÜM: KÜRESEL GELİŞME VE AB KAYNAKLI UNSURLARIN TÜRKİYE’NİN ÜYELİĞİNE OLAN ETKİLERİ

1.1. Küresel Gelişmelerin Üyeliğe Olan Etkisi

Bilindiği gibi, Avrupa son yıllarda küreselleşme, daralan dünya pazarları, şiddetlenen uluslararası rekabet gibi, büyük çaplı uluslararası sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır. Nitekim, 2018 yılına damgasını vuran küresel ölçekli ticaret savaşları dünya ticaret hacminde önemli daralmaya yol açmıştır. Dünya ticaretinde söz sahibi olan ABD, Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu ve Avrupa Birliği gibi aktörlerin etki-tepki sonucu ticaretlerinde korumacı bir politika izleme yoluna gittikleri görülmektedir. Yapıcı adımlar atılmadığı takdirde, uluslararası rekabet ve istihdam politikalarında bunun olumsuz yansımalarının artarak devam edeceği beklenmektedir (World Trade Organization, 2019) ; (Organisation for Economic Co-operation and Development, 2019).

Öte yandan, bugün dünyada daha sık görülen ulusal ve bölgesel istikrarsızlıklar, çatışmalar, savaşlar ve terör eylemleri; güvenlik sorunu başta olmak üzere, sınır aşan göç hareketlerine sebebiyet vermekte, dünya barış ve refahını tehdit etmektedir.

Ayrıca, global ölçekli iklim değişikliği ve hava kirliliği ile diğer çevre sorunları, insanlığın geleceği için çözüm bekleyen konular arasında önemini korumayı sürdürmektedir.

Bundan başka, yeryüzü kaynaklarının veya zenginliklerinin dengesiz ve adaletsiz dağılımı ve paylaşımından dolayı, ülkelerarası ve bölgele-rarası gelişmişlik farkları arasındaki uçurum artarak devam etmektedir. Bu durum; dünya tarihinde hiç olmadığı kadar, bugün global barışı, istikrarı, güvenliği ve refahı menfi yönde etkiler hale gelmiştir.

Dünya ticaretinde ve siyasetinde en önemli aktörlerden biri olan AB’nin küresel gelişmelerin merkezinde bulunması, Birliğin dikkatini yukarıda değinilen alanlara yöneltmiştir. Dolayısıyla, AB tarafından Türkiye’nin üyeliğine öncelik verilmesi şu aşamada pek olası gözükmemektedir.

1.2. AB’nin İç Sorunları

Avrupa Birliği bugün pek çok iç sorunla karşı karşıya bulunmaktadır. Ekonomik durgunluk, işsizlik ve refah seviyesinde yaşanan düşüş AB’de toplumsal huzursuzluklara neden olmaktadır. Terör eylemleri ve sınıraşan göç hareketlerinin AB içinde yarattığı travmatik etkiler ve diğer iç meseleler, Birlik içinde aşırı sağ oluşumların siyaset sahnesinde etkin bir konuma gelmelerini ve toplumda önemli bir destek bulmalarını kolaylaştırmıştır. Bu durum, çözülmesi elzem bir sorun olarak görülmektedir. Ayrıca, Brexit sürecinin nasıl sonuçlanacağı, dış politika konularında AB içinde görüş birliğinin tam olarak nasıl sağlanacağı, savunma ve güvenlik politikalarının nereye doğru evrimleşeceği, halen cevap bekleyen sorular arasında gündemdeki yerini korumaktadır.

Bütün bunlar yaşanırken, özellikle 2004 ve 2007 yılında 12 ülkenin Birliğe katılımı ile gerçekleşen ve big bang olarak da tabir edilen büyük genişleme dalgası, AB’nin makro ekonomik göstergelerini düşürmüş, siyasal ve toplumsal bazı sorunların Birlik içinde yaşanmasına yol açmıştır. Örnek vermek gerekirse, genişleme olgusu; başta kişi başına düşen milli gelir ol-

mak üzere, pek çok ekonomik göstergede AB ortalamasının düşmesine yol açmış ve zengin üye ülkelere daha fazla mali külfet getirmiştir. Yine, genişlemeden dolayı AB’nin, birtakım siyasal ve toplumsal sorunları yaşadığına tanık olunmaktadır. Bunun nedenleri arasında, Birliğe her yeni giren ülkenin kendine has sorunları beraberinde getiriyor olmasıdır. Kıbrıs Rum Kesimi’nin üyeliği bu duruma çok iyi bir örnek oluşturmaktadır. Misalleri Macaristan, Romanya ve Bulgaristan’ı kapsayacak şekilde genişletmek mümkündür. Yeni katılımlar konusunda AB’nin çok dikkatli hareket etmesi gerektiği kaydedilmektedir. Bundan dolayı, Türkiye’yi içine alarak, ekonomik göstergelerde daha fazla düşüşe neden olabilecek ve daha başka siyasal ve toplumsal sorunlara davetiye çıkarabilecek bir adımın atılması AB’den beklenmemektedir.

Sonuç itibarıyla yukarıda bahsedilen hususların, Türkiye’nin AB üyelik sürecini az ya da çok olumsuz etkilediği ifade edilebilir. Kaynaklarını ve enerjisini içerideki sorunlarının çözümüne kanalize eden ve büyük genişleme dalgasının sonuçlarından ders çıkarması beklenen Birliğin öncelikleri arasında Türkiye’nin üyeliğinin bulunmadığı söylenebilir.

1.3. Karar Alma Sürecinde AB Kurumsal Yapısının Yeri ve Önemi

Avrupa Birliğinde karar alma ve temsil sisteminde üye ülkelerin nüfus büyüklüklerinin yeri ve önemi büyüktür. Bu kapsamda, mevcut düzenlemeye göre, Birliğe üyelikle birlikte, Türkiye AB’nin beş büyük ülkesinden (Almanya, Fransa, İngiltere, İtalya) biri haline gelecektir. Buna mukabil, Gayri Safi Milli Hasılası’nın (GSMH) düşük olmasından dolayı, AB bütçesine mali katkısı görece düşük olacaktır. Adil olmadığı gerekçesi ile bu durum, Birlik içinde itiraza neden olmakta ve hoşnutsuzluğa yol açmaktadır. Bu konu, çalışmanın ikinci bölümünde “AB Karar Alma ve Temsil Mekanizmalarında Türki-

ye'nin Olası Ağırlığı" başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

1.4. AB Derinleşme Stratejisinin Üyeliğe Olan Etkisi

AB Komisyonu, yeni bir derinleşme stratejisi olan AB 2020 Stratejisi'ne odaklanmış durumdadır. Bu, Türkiye'nin üyeliği önündeki engellere bir yenisinin daha eklenmesi anlamına gelmektedir. Zira derinleşme stratejileri, Türkiye ile AB ilişkilerini üyelik temelinde olumsuz etkilemektedir. Bunun iki önemli nedeni olduğu düşünülmektedir. Birinci nedeni, derinleşme politikalarının önemli bir mali kaynağa ve disipline ihtiyaç duymasıdır. Bir başka ifadeyle, derinleşme stratejisi bir taraftan, hedeflere ulaşmak için mali disiplini ve önemli fon kaynaklarını gerekli kılarken, diğer taraftan tüm üyelerin çizilen hedefler doğrultusunda çaba sarf etmesini zorunlu kılmaktadır. İkinci nedeni ise, 2018 yılı sonu itibarıyla 82.003.882 nüfusu (TÜİK, 2019) ile demografik yönden Türkiye'nin büyük bir ülke olmasıdır. Eğer derinleşme; genişleme kararı ile birlikte uygulanırsa, aday ülkenin büyük bir devlet olması durumunda, belirlenen hedeflere ulaşılması zorlaşabilmekte ve derinleşme hedeflerinden sapmalara yol açabilmektedir. Nitekim, 14 Nisan 1987 tarihinde Türkiye'nin yaptığı tam üyelik başvurusunun AB tarafından reddedilmesinin en önemli gerekçelerinden biri, Birliğin derinleşme stratejisi olan Tek Pazar programını yürürlüğe koyması olmuştur.

Özetle; küresel gelişmeler ve AB kaynaklı unsurlar Türkiye'nin üyeliğini zorlaştırmaktadır.

2. BÖLÜM: AVRUPALILARIN BAKIŞ AÇISIYLA TÜRKİYE'DEN KAYNAKLANAN ETMENLERİN ÜYELİĞE OLAN ETKİLERİ

2.1. Dini ve Kültürel Etmenler

Her ne kadar, Birliğin kurucu ve tadil eden anlaşmalarında din ayrımcılı-

ğını reddeden hükümler bulunsa da ve kimi politikacıların belirttiği gibi, din faktörünün tam üyelik için belirleyici bir kriter olmadığı ileri sürülse de, "bizler ve onlar", daha doğrusu, "İslam ve Hıristiyan" ayrımcılığının, pratikte varlığını koruduğu düşünülmektedir. Özellikle 11 Eylül 2001 tarihinde New York ikiz kulelere gerçekleştirilen terör saldırıları sonrasında İslam Dini, Batı'da terörle birlikte anılır hale gelmiştir.

Batılı ülkelerce Türkiye; Avrupa'nın temellerini oluşturan Helen ve Roma kültürünün bir uzantısı veya bir parçası olarak görülmemektedir (Minkenber, v.dğr., 2012, s.135). Din unsurunun bunda önemli bir etkisi vardır. Türkiye Müslüman değil de Hıristiyan bir ülke olsaydı, belki din dışı kültürel farklılıklar göz ardı edilebilirdi. Ondokuzuncu yüzyılda başlayan Batılılaşma çabaları ve Türkiye'nin laik devlet yapısı; Türk kültürünün, Avrupa kültürünün bir parçası olarak görülmesine ve tarihten gelen önyargıların ortadan kaldırılmasına yetmemektedir. Avrupalılara göre, Türklerin yaşam tarzı, kültürel gelenekleri ve dini inançları, o kadar farklıdır ki, kendileriyle aynı siyasal oluşum içinde birlikte olmayı imkansız kılmaktadır (Manisalı, 2002, ss.37-38).

Ayrıca, 1980'li yıllarda İran rejiminin getirdiği korku, daha sonra Mısır ve Cezayir'de meydana gelen radikal dinci hareketler, Afganistan'da Taliban'ın varlığı, El-Kaide örgütünün 11 Eylül 2001 saldırıları ve son olarak DEAŞ terör örgütünün küresel ölçekte neden olduğu travmalar ve İslamofobiya olgusu; Türkiye gibi Müslüman bir ülkenin Birliğe dahil edilmesini zorlaştıran unsurlar olmuştur.

2.2. Sosyo-Ekonomik Etmenler

Türk ekonomisinde görülen görece "yüksek enflasyon, işsizlik ve cari açık", "gelir dağılımındaki bozukluklar", "bölgesel gelişmişlik farkları", "kişi başına düşen düşük ulusal gelir", "yüksek bütçe açığı", "ekonomide ya-

şanan istikrarsızlık ve krizler ile diğer sosyo-ekonomik sorunlar"dan dolayı Türkiye'nin AB'ye üye olamayacağı sürekli vurgulanmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre, Türkiye gelişmişlik yönünden AB ülkelerine kıyasla daha geri durumdadır ve sosyo-ekonomik meselelerinden dolayı bu ülkenin AB'ye getireceği mali yükler çok fazla olacaktır. Mali yükler konusunu biraz detaylandırmakta yarar vardır:

AB içinde bölgesel gelir transferleri ve yardımların, yani Türkiye'ye AB tarafından yapılması gereken yardımların AB bütçesini zorlayacağından endişe edilmektedir. Bir başka ifadeyle, AB bütçesine önemli finansal katkılarda bulunan ülkelerin, Türkiye için yüksek düzeyde mali özverilerde bulunmak zorunda kalacakları düşüncesi, Birliğin zengin üyelerini açığa korkutmaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2004, s.28). Bu durumu rakamlarla ifade etmek gerekirse:

Üyelik sonrasında fonlardan yararlanma noktasında Türkiye'nin, AB kasasına ödediği her 1 Euro için 3,57 Euro geri alacağı tahmin edilmektedir. Bu parayı Türkiye, az gelişmiş yörelere Birliğin yardım fonundan yaptığı kaynak aktarımı şeklinde geri alacaktır. Bu meblağ, ülkenin gelişmişlik durumunun yükselmesiyle ve yıllık bazda tedaricinin azalmakla birlikte, başlangıç itibarıyla yaklaşık olarak yıllık 18 milyar ABD Doları'na karşılık gelmektedir (Aydoğan, 2002, s.408, 412). Nitekim, AB 12 ya da 15 üyeli bir yapıda iken, başta Yunanistan olmak üzere, İspanya ve Portekiz milyarlarca Euro ile ifade edilen bu yardımlardan yararlanmıştı. Fakat, bu manada o zamanki AB ile bugünkü AB aynı değildir. Gelecekteki AB çok daha farklı olacaktır. Çünkü üye sayısı artarken pastadan alınan pay artmamaktadır. Sonuç itibarıyla, Türkiye bir gün AB'ye tam üye olacak olursa, sanıldığı kadar Birlik bütçesinden büyüklüğü oranında pay alamayabilecektir. Zira, Birliğe

dahil olan son üyelerden Polonya, bugün AB bütçesinden ve diğer kaynaklardan büyüklüğü oranında pay alamamaktadır (Alçı, 2005).

Özetle; Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasıyla, sayıca nüfusunun büyüklüğünden dolayı Birliğin karar alma ve temsil mekanizmalarında etkin bir konuma gelmesi beklenmektedir. Ayrıca, Türkiye'nin tam üye olmasıyla AB bütçe ve fonlarından alacağı yardımların AB'ye oldukça büyük bir yük getireceği ifade edilmektedir. Daha da önemlisi, Türkiye'nin AB kaynaklarından alacağı miktar ile buralara yapacağı katkılar arasında bir süre büyük bir fark olacağı tahmin edilmektedir.

Nitekim Türkiye, Birliğe tam üye olduğunda AB'nin yapısal fonlarından yaklaşık 14-15 milyar Euro alacakken, AB bütçesine katkısı ise ülkenin GSMH oranının %1.27'sine denk gelen miktar olan 2 milyar Euro olacaktır. (Bu rakamlar ve oranlar Türkiye'nin gelişmişlik durumuna ve katkıda bulunacağı yıla ait GSMH'sine göre değişiklik gösterecektir.) (Akçay, 2016, s.18).

2.3. Demografik Etmenler

Türkiye'nin görece yüksek nüfus artış oranı, genç nüfus potansiyeli ve 2018 yılı sonu itibarıyla 82 milyonu aşan toplam nüfusu; Brüksel ve üye ülkeleri kaygılandırmaktadır. Bunun birinci nedeni, kalabalık nüfustan dolayı AB karar alma mekanizmalarında Türkiye'nin olası ağırlığı; ikinci nedeni ise üye olmuş bir Türkiye'nin serbest dolaşım hakkından yararlanmaya başlamasıyla Birlik içinde oluşturacağı sosyo-ekonomik sorunlar.

2.3.1. AB Karar Alma ve Temsil Mekanizmalarında Türkiye'nin Olası Ağırlığı

2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşmasıyla, AB karar alma ve temsil mekanizmalarına getirilen yeniliklerde üye devletlerin nüfus bü-

yüklükleri; Antlaşma öncesine göre etkileri azalmakla birlikte, yine de önemini korumaktadır. Bu çerçevede Türkiye, Birliğe üye olduğu takdirde, AB'nin beş büyük ülkesinden biri haline gelecektir. Parlamento'ya Almanya kadar temsilci gönderecektir. AB Konseyi (Zirve) ve Bakanlar Konseyi'ndeki nitelikli oyu veya ağırlıklı oyu en az Almanya, Fransa, Birleşik Krallık ve İtalya'ninkine kadar olacaktır (Demirel, 2018, s.93, 96). Bundan başka Türkiye, AB Komisyonu'nda temsilci bulundurabilecek ve Birlik kurum ve kuruluşlarına 1000'e yakın bürokrat ve personel gönderecektir (Aydoğan, 2002, s.412). Bununla birlikte, özellikle Almanya ve Fransa gibi, Birliğin lokomotif konumundaki üyelerinin içine sindiremediği veya kabullenemediği husus şu:

AB bütçesinin önemli gelir kalemlerinden biri özkaynaklar veya GSMH payıdır. Buna göre, üye ülkeler GSMH'lerinin belirli bir oranını yasal olarak AB bütçesine aktarmaktadırlar. Bu kapsamda en yüksek katkısı, GSMH'sinin yüksekliğinden dolayı Federal Almanya yapmaktadır. Almanya bu yüzden AB'nin finansörü olarak bilinmektedir. Almanya; AB kurumlarında (Parlamento, Komisyon, Bakanlar Konseyi, AB Konseyi) temsil ve nitelikli karar alma noktasında, etkin bir konumda bulunması nedeniyle parasal olarak en fazla katkıyı sağlamasına pek itiraz etmemektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin GSMH rakamlarının Almanya, Fransa, İngiltere ve İtalya'ninkine göre düşük olmasından dolayı, Birlik bütçesine katkısı anılan ülkelere göre çok daha az olacaktır. Fakat kalabalık nüfustan dolayı Türkiye, üyelikle birlikte AB içinde karar alma ve temsil noktasında Almanya ile aynı ve hatta zamanla onun üzerinde bir konuma gelecektir. Türkiye'nin üyeliğine yöneltilen itiraz ve dile getirilen hoşnutsuzluğun temelinde yatan husus; bu adil olmadığı düşünülen durum veya olasılıktır.

2.3.2. Türkiye'nin Serbest Dolaşım Hakkından Yararlanması

Türkiye'nin 82 milyonu aşan nüfus yapısının, olası üyelikle birlikte AB karar alma ve temsil mekanizmalarında oluşturacağı etkinin yanı sıra, istihdam ve sosyal dengeler bakımından da AB'yi endişelendirmektedir. AB içinde serbest dolaşım ve yerleşim hakkı tanınmış ve sayıca milyonları bulabilecek bir Türk nüfusunun, istihdam ve sosyal dengeler noktasında Birliği sarsabileceği görüşü, Türklerin yoğun olarak yaşadığı Almanya, Fransa, Avusturya ve Hollanda gibi AB ülkelerinde sıkça dile getirilmektedir. Bu ülkelere göre, Türkiye tam üye olduktan belli bir süre sonra, koruyucu önlemlerin (derogasyonlar) kaldırılmasıyla birlikte, Türk vatandaşlarına serbest dolaşım ve yerleşim hakkı tanınması kaçınılmaz olacaktır. Bu, çözmekte yetersiz kalan Avrupa Birliği topraklarındaki işsizliğin katlanması ve daha başka sosyo-ekonomik sorunların Birlik içinde ortaya çıkması demek olacaktır. Bu durumu çarpıcı bir biçimde anlatmak için Polonyalı muslukçu (Polish plumber) örneğine başvurulur. Hadiseye göre:

Polonya AB'ye üye olmadan önce bir Alman muslukçunun saat ücreti 10 Euro iken, Polonya Birliğe üye olduktan sonra, Polonyalı muslukçu aynı işi ve aynı kalitede 5 Euro'ya yapar olmuştur. Bu durumda Alman meslektaşı, anılan işi ya 5 Euro'ya veya onun altında bir ücrete yapma seçeneği ile karşı karşıya kalmıştır. Denilir ki, Türkiye AB'ye üye olur, Türk muslukçu aynı işi aynı kalitede 2 Euro'ya yaparım derse, Alman muslukçunun hali ne olur?

Sonuç itibarıyla; Türkiye'nin serbest dolaşım hakkından yararlanması AB'nin sosyo-ekonomik dengelerini tamamen bozabileceği ve hatta bu durumun, tarihteki "Viyana Kuşatması"ndan daha tehlikeli bir hal alabileceği vurgulanmaktadır (Manisalı, 2002, ss.38-39). Bu bakımdan, Birlik

içinde yaratacağı düşünülen sosyo-ekonomik sorunlardan dolayı, Türkiye'nin tam üyeliği mevcut şartlar altında gerçekçi bulunmamaktadır.

2.4. Siyasi, Hukuki ve Tarihsel Etmenler

2.4.1. Demokrasi, Temel Hak ve Özgürlükler

Türkiye-AB ilişkileri tarihinde, Türkiye'nin Birlik normlarına uyumu konusunda en kapsamlı reform ve anayasa değişiklikleri 2000-2010 döneminde gerçekleştirilmiştir. 2010 yılından sonra çalışmalarda belirgin bir yavaşlama görülmüştür. Son zamanlarda Batılı kamuoyularında ve medyada Türkiye'nin otokratik bir yönetime doğru gittiği iddia edilmektedir. İki yıl süreyle uygulanan OHAL'in temel hak ve özgürlükler ile insan haklarını ihlal ettiği belirtilmektedir. Ayrıca, Parlamento sistemden Cumhurbaşkanlığı Başkanlık Sistemine geçişle birlikte; denge-denetleme ve güçler ayrılığı yapısının bozulduğu vurgulanmaktadır. AB Komisyonunca en son yayımlanan 2018 Türkiye Ülke Raporu'nda temel hak ve özgürlükler, insan hakları, hukukun üstünlüğü ve yargının bağımsızlığı konularında Türkiye'ye ağır eleştiriler yöneltilmektedir. Raporla, Türkiye'nin uyum süreci için gerekli reform çalışmalarını devam ettiremediği ve AB'den hızlı adımlarla uzaklaştığı kaydedilmektedir. Yukarıda zikredilen ve tam üyelik için ön koşul olarak kabul edilen Kopenhag siyasi kriterlerinin ve AB müktesebatının hayata geçirilmesinde yaşanan sorunlar, bugün Türkiye'nin nihai hedefinin önünde duran en önemli engeller olarak görülmektedir.

Öte yandan, bu makalenin yazıldığı tarihlerde AB Paramentosunca (AP) oy çokluğu ile Türkiye ile katılım müzakerelerinin geçici olarak askıya alınmasına karar verilmiştir. Yaptırım özelliği bulunmayan, tavsiye niteliğindeki AP'nin bu kararının gerekçe-

leri arasında, büyük ölçüde bu başlık altında yaşanan gelişmelerin yattığı söylenebilir. Kararın, Komisyon ve diğer AB organlarındaki yansımaları, duruma göre sürecin seyrini değiştirebilecek niteliktedir. Bu konuda özellikle AB Komisyonunun tepkisini beklemek gerekecektir.

2.4.2. Türkiye'nin İç Sorunlarının Avrupa'ya İhracı

Aile içi şiddet, namus cinayetleri, radikal dincilik, Kürtçülük ve ideolojik kavgalar gibi, Türkiye'de nispeten daha fazla görülen veya görülmüş olan sorunların, daha üye olmadan AB'nin içine taşınmış olduğu ve bu durumun üye ülkelerde önemli toplumsal huzursuzluklara yol açtığı belirtilmektedir. AB'nin dışında iken Türkiye'nin iç meselelerinin Birlik ülkelerinde bu denli rahatsızlığa yol açabiliyorsa, tam üye olmuş bir Türkiye'nin daha pek çok sorununun Birlik içine taşınabileceğinden endişe edilmektedir. Federal Almanya Şansölyesi Angela Merkel, yaşanan ve yaşanması muhtemel meselelerden dolayı Türkiye'nin AB'ye üye olmasını istemediğini her platformda dile getirmektedir (Merkel'i terleten Türkiye tablosu: Hangi AB ülkeleri Türkiye'yi destekliyor? , 2017).

2.4.3. Türk Dış Politikasında Yaşanan Gelişmeler

Türkiye, son yıllarda geleneksel dış politika sürdürme alışkanlığını bir kenara bıraktığı izlenimini vermektedir. Bu durum Birlik ülkelerince tartışılmakta ve çoğu zaman da eleştirilmektedir. Avrupalılara göre, dış politika konularında Türkiye AB ile ortak hareket etmemekte, adeta bu alanda eksen kayması yaşanmaktadır. Bunun en bariz örneği Rusya'dan S-400 füze alımlarında görülmektedir. Türkiye, buna benzer birçok konuda Batı'dan uzaklaşıp Rusya ve İran'a yaklaşmaktadır. Gelişmeler AB'yi tedirgin etmekte ve bu durum tam üyelik sürecini olumsuz etkilemektedir.

2.4.4. Kıbrıs Sorunu

Tam üyelik ilişkilerinde Türkiye'nin Avrupa Birliği ile karşı karşıya bulunduğu siyasi açmazlardan biri "Kıbrıs Sorunu"dur. Kıbrıs Rum Yönetiminin 2004'te Birliğe tam üye olmasıyla, üyelik temelinde Türkiye'nin AB ile bütünleşmesi oldukça zorlaşmıştır. Nedeni ise, Gümrük Birliği çerçevesinde, Kıbrıs Rum Yönetimi'nin Türkiye tarafından siyasi olarak tanınması ve Türkiye'nin limanlarını Rum uçak ve gemilerine açmasının istenmesidir. AB-Türkiye Ortaklık Anlaşmasının Ek Protokolü (Ankara Protokolü) uyarınca Türkiye'den Gümrük Birliği'ni Kıbrıs Rum Kesimi dahil, tüm ülkeler genişletmesi talep edilmektedir. Buna karşılık, sorun iki kesimli, adil ve kalıcı bir siyasi çözüm bulunmadan Türkiye'nin bu ülkeyle ilişkilerini normalleştirmesini beklemek gerçekçi bir yaklaşım olarak görülmemektedir. Kıbrıs sorununun başlamasından itibaren devlet politikası izleyen Türkiye'nin beklentilerine yanıt alınmadan bu meselenin yakın bir gelecekte çözülmesi ufukta gözükmemektedir. Ucunun açık olduğu ve nereye doğru evrimleşeceğinin belli olmadığı bir AB üyeliği için, hükümetler-üstü bir mesele olan Kıbrıs konusunda Türkiye'nin yanlış bir adım atması beklenmemektedir. Özetle, AB-Türkiye tam üyelik ilişkileri kapsamında bugün geline nokta itibarıyla birçok müzakere faslı bloke edilmiş durumdadır. Ne yazık ki; 35 başlıkta müzakereler tamamlanmadan mutlu sona ulaşılması mümkün gözükmemektedir.

2.4.5. Tarihsel Etmenler

Türkiye, Batı'da Osmanlı'nın bir devamı olarak görülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde Osmanlı-Batı ilişkileri genelde müttefiklik ilişkisi çerçevesinde olmamıştır. Kimi zaman savaş dönemleri barış dönemlerinden uzun olmuştur. Eğitim müfredatı, medya ve başka araçlarla Avrupalı-

nın bilinçaltına bu hakikat işlenerek canlı tutulmaya çalışılmaktadır. Sonuç itibarıyla tarihten kaynaklanan gerçekler ve önyargılar; Türkiye'nin Birlik içinde tam üye olarak yerini almasını zorlaştırmaktadır.

2.5. Coğrafi Etmenler

AB içindeki bir görüşe göre; Birliğin sınırlarının çizilme zamanı gelmiştir. Çünkü siyasal, ekonomik, kültürel ve zihniyet boyutunun yanı sıra, AB'nin bir coğrafi boyutunun da bulunduğu belirtilmektedir. Kopenhag Siyasal Kriterleri'ni yerine getiren her ülkenin AB'ye dahil edilmemesi gerektiğinin altı çizilmektedir. Aksi takdirde Avusturalya, Kanada ve İsrail gibi Avrupa Kıtası dışında kalan ülkelerin de bu kriterleri yerine getirmeleri halinde -ki yerine getirmektedirler- Birliğe alınmalarının mümkün olabileceği gibi bir sonuç çıkarılabilecektir. Kaldı ki, topraklarının bir bölümü Avrupa Kıta'sında olmasına rağmen Rusya'nın hiç bir zaman AB'ye tam üye olarak entegrasyonunun düşünülmeyeceği vurgulanmaktadır.

Bu itibarla Türkiye'nin bu kriterleri tam olarak yerine getirmesi halinde bile, onun AB'nin bir üyesi olması için yeterli bir ölçüt olamayacağı, coğrafi olarak da Türkiye'nin Avrupa'da yer alması gerektiği, oysa ki; Türkiye'nin topraklarının çok büyük bir kısmının Asya Kıtası'nda bulunduğu kaydedilmektedir.

Diğer yandan, tam üye olması halinde nüfus ve yüzölçümü yönünden AB'nin en büyük ülkesi olacak olan Türkiye ile birlikte Birliğin sınırları Ortadoğu ve Kafkaslara dayanacaktır. Hal böyle olunca, Fransa cumhurbaşkanlarından Nicolas Sarkozy ve Fransa eski dışişleri bakanlarından Michel Barnier, Alman CDU Genel Başkanı ve Başbakan Merkel gibi politikacı ve liderler, AB'nin dünyada saygın bir konuma gelmesi isteniyorsa, coğrafi sorunun çözülmesi gerektiğini ifade etmektedirler.

Bu siyasi elitler, dünyanın en istikrarlı bölgeleriyle; İran, Irak ve Suriye ile Birliğin sınırdış olmasına karşı çıkmaktadırlar (Bernhold, 2006, s.1).

Öte yandan, Türkiye'nin gerek nüfus, gerek yüz ölçümü yönünden büyük bir ülke olması Bavyera Eyaleti İçişleri Bakanlarından Günther Beckstein'i rahatsız etmektedir. O'na göre Türkiye yalnızca İstanbul ve Antalya havzasından ibaret olsaydı, tam üyelik bu kadar sorun olmayacaktır (Lerche, 2004, s.2).

SONUÇ

A) Genel Değerlendirme

AB bir barış projesidir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürekli birbiriyle savaşan, başta Almanya ve Fransa olmak üzere, Avrupa ülkeleri ilk kez 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslarüstü (supranasyonal) bir yapıda birleşmişlerdir. Ekonomik ve siyasi entegrasyon olarak tanımlanan bu oluşum, dünyanın en önemli ve en başarılı ekonomik birleşmesi olarak kabul edilmektedir (Karademir, 2015).

Türkiye-AB ilişkilerinin başlangıcı 1959 yılına kadar uzanmaktadır. Dönemin Türk hükümetinin, o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu'na (AET) ortaklık ilişkisi çerçevesinde yaptığı başvurunun üzerinden 60 yıl geçmiştir. Başvurunun kabul edilmesiyle Türkiye'nin bir Avrupa devleti olduğu da teyit edilmiştir. Türkiye-AB arasında daha sonra 1963 yılında AET ile imzalanan Ortaklık Anlaşması (Ankara Anlaşması) ile 1996 yılında Gümrük Birliği kurulmuştur. Bilahare, Aralık 2004 AB Zirvesi'nde Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin başlatılması kararlaştırılmış ve 3 Ekim 2005'te müzakerelere başlanmıştır.

AB'ye tam üyelik; Türkiye tarafından sosyo-ekonomik ve siyasal dönüşüm projesinin önemli bir unsuru olarak görülmektedir. Birliğe üyelik; Türk

insanının refah düzeyi ve yaşam kalitesini artırmak ve Türk demokrasisinin standardını yükseltmek amacıyla devlet politikası temelli stratejik bir hedef olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, devam etmekte olan müzakere sürecinin üzerinden yaklaşık olarak 14 yıl geçmesine rağmen, detaylı olarak bu çalışmada değinilen nedenlerden dolayı, müzakere fasıllarının çoğu açılmamış ve süreç adeta durma noktasına gelmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı, 2019).

Müzakere sürecinde arzu edilen noktada bulunulmamasının altında aşağıdaki hususların yattığına kanaat getirilmiştir:

- Küresel gelişmeler
- AB'nin iç sorunları
- Türk iş gücünün serbest dolaşımı

Bu konuda milyonlarca Türk iş gücünün AB'nin zengin ülkelerine doğru göç edeceğine ilişkin iddialar bulunmaktadır. Burada 1.2 milyon ile 17 milyon arasında bir rakamdan söz edilmektedir. Fakat bu konuda net bir rakam verilememektedir. Unutulmamalıdır ki; insanların kolay kolay doğdukları yerlerden kopmak istememeleri ve uzun yılları kapsayacak derogasyonlar (koruyucu önlemler, sınırlamalar) ve hedef ülkelerin nitelikli işgücü talebi, bahsi geçen işgücü göçünü çok daha sınırlı bir seviyede tutabilmektedir. Nitekim, ekonomik gelişmişlik ve refah seviyeleri diğer üyelere göre nispeten düşük olan Yunanistan, İspanya ve Portekiz için de bir zamanlar benzer iddialar öne sürülmüştü. Fakat sanıldığı kadar buralardan zengin üye ülkelere doğru yoğun bir insan göçü gerçekleşmemiştir (Çırpıcı & Ünal, 2011, s.35).

- AB karar alma ve temsil yapısı
- Tarımda sübvansiyondan yararlanma

Aynı zamanda önemli bir tarım ülkesi olan Türkiye'nin, üyelikle birlikte Birliğin tarımsal sübvansiyonla-

rından önemli ölçüde yararlanması beklenmektedir. Tarımın desteklenmesi ile ilgili AB kaynaklarından en fazla yararlanan Fransa'nın, Türkiye'nin üyeliğini istememesinin nedenleri arasında tarımsal sübvansiyonların yattığı ileri sürülmektedir.

- AB yapısal fonlarından Türkiye'nin yararlanması
- Demokrasi, temel haklar, insan hakları, hukukun üstünlüğü, yargının bağımsızlığı, düşünce ve ifade özgürlüğü ihlalleri konularında Türkiye ile AB arasında yaşanan görüş ayrılıkları
- Kıbrıs sorunu
- Türkiye'nin sosyo-ekonomik yapısı
- Dış politikada eksen kayması yaşadığı iddiaları
- Coğrafi etmenler

Türkiye'nin üyeliği önündeki engellere; dini, kültürel, kimlik, aidiyet ve mantalite farklılıkları da dahil edilebilir. Bu farklılıkların aynı oluşum içinde birlikte olmayı engellediği ileri sürülmektedir. Oysa ki; Türkiye'nin bulunduğu coğrafyada dini, kültürü, kimliği, aidiyeti ve mantalitesi AB ülkelerinden farklı olan 127 milyon nüfuslu Japonya yer alsaydı ve Birliğe tam üyelik için başvuru yapsaydı, bu ülkenin kaderi Türkiye'ninki ile aynı mı olurdu? Veya ekonomik olarak gelişmiş, halkının büyük bir bölümü Türkiye gibi Müslüman olan 32 milyon nüfusa sahip Malezya'nın üyelik temelinde Avrupa ile bütünleşme girişimi bu denli belirsizliğini korur muydu? Sanırız süreç bu denli sorunlu olmazdı. Empati yapılan bu ülkelerin ekonomileri ve toplumlarının refah seviyeleri dikkate alındığında, zikredilen farklılıkların Avrupa Birliği tarafından tolere edilebileceğini veya fazla dikkate alınmayabileceğini söylemek herhalde yanlış olmazdı.

Şu anda izlenen siyasete göre; AB, Türkiye'yi bünyesine almaksızın ve tam olarak da reddetmeksizin bek-

leme odasında tutmayı sürdürmektedir. Avrupalılara göre, Türkiye'nin AB'ye tam üye olması ve AB'den dışlanması Birliğin menfaatine değildir. Bunda, taraflar arasında ekonomik ve ticari ilişkilerin yeri ve önemi büyüktür. Ayrıca, Türkiye'nin dünyada enerji kaynaklarına erişim ve enerji güvenliği konusunda bir kesişme noktasında bulunmasıyla açıklanabilen jeopolitik konumu ve Avrupa'nın istikrar ve güvenliğine katkısı, Türkiye'yi bütünüyle Birliğin dışında tutmayı zorlaştırmaktadır. Bir dönem "İlimli İslam Modeli" veya "Rol Model" olarak görülen Türkiye'nin AB tarafından herhangi bir şekilde dışlanması halinde;

- Türkiye'nin AB değerlerinden tamamen kopmasına,
- Türkiye-AB arasında imzalanan Göç Anlaşması'nın riske edilmesine,
- Kıbrıs'ta çözüm arayışlarına ilişkin müzakerelere son verilmesine,
- Avrupa'ya doğru yeni ve daha büyük göç dalgalarının yaşanmasına,
- Türkiye'yi İran ve Rusya'ya daha çok yaklaştırma ve AB dış politikasından tamamen uzaklaşma anlamına gelecek olan "eksen kayması" yaşanmasına,
- Türkiye'nin siyasi ve sosyo-ekonomik açılardan istikrarsızlaşmasına, yol açabileceğinden derin endişe duyulmaktadır.

Sayılan hususlardan biri veya birkaçının yaşanması; Ortadoğu ve Avrupa'nın istikrarsızlaşması, özellikle Avrupa'nın sosyo-ekonomik ve güvenlik sorunlarının artması anlamına gelecektir. Bu bağlamda AB'nin güvenliği, istikrarı, huzuru ve refahının; Türkiye'nin istikrar ve güvenliğinden geçtiğini söylemek yanlış ve abartılı bir yaklaşım olmayacaktır.

B) Öneriler

Bu çalışmayla Türkiye'nin AB üyeliği önünde duran engeller neden-sonuç bağlamında ortaya ko-

nulmuştur. Çalışmada Türkiye'nin tam üyelik sürecini bir çok unsurun etkileyebileceği görülmüştür. Söz konusu unsurların bir kısmının makul ve mantıklı, kendi içinde tutarlı olabileceği değerlendirilirken; en az bir o kadarının da bilimsellikten ve nesnellikten yoksun; büyük ölçüde önyargı ve duygulara dayandığı kanaatine varılmıştır.

Üyeliğe yönelik yaklaşımlar noktasında, Türkiye'nin yapabilecekleri ve yapamayacakları vardır. Türkiye; dini, kültürünü, kimliğini, aidiyetini, tarihini ve coğrafyasını değiştiremeyecektir. Fakat Türkiye, siyasi reform çalışmalarına daha çok ağırlık vererek demokrasisini güçlendirebileceğini, temel ve hak ve özgürlükler ile insan haklarını daha iyi bir seviyeye getirebileceğini gösterebilir. Ekonomisini güçlendirerek halkının yaşam standardını arttırabileceğini ispatlayabilir. Kıbrıs sorununa iki kesimli, adil ve kalıcı bir siyasi çözüm bulma noktasında her zamanki yapıcı politikasını devam ettirebileceğine Avrupa'yı inandırabilir. Bundan başka Türkiye; Batı medeniyeti ile İslam medeniyetinin birbiriyle bütünleşmeyeceğini ileri süren Huntington gibi yazarların tezlerini çürütmek için, İslamla demokrasi ve diğer dinlerin bir arada yaşayabilecekleri antitezini güçlü bir biçimde vurgulayarak AB sınırları içinde geniş bir toplumsal destek arayışını sürdürebilir.

Yapabileceklerini hayata geçirmek suretiyle, halkının yaşam standardını, refah seviyesini, demokrasisini ve özgürlüklerini AB üyesi olmayan (ve olmak istemeyen) Norveç'in seviyesine yükseltmiş bir Türkiye'yi; yapay gerekçe ve çeşitli bahanelerle Birlik içine almak istemiyorlarsa, varsın almasınlar. O durumda, kaybeden kesinlikle Batılılar ve AB olacaktır. Bununla birlikte, Türkiye'nin AB'de yerinin olmadığını ileri süren birtakım Avrupa orijinli görüşlerin kışkırtıcı tutumlarına bakarak üyelik perspektifinden vazgeçmek ve umutsuzluğa kapılmak, aşırı alın-

ganlık ve duygulara yenik düşmek olur. Benzer şekilde, yapıcı bir politika izlenmek isteniyorsa Avrupa Birliği'nin, aşağıda verilen soruları kendine sorarak samimi bir özeleştirmede bulunması, kanımızca isabetli olacaktır.

- AB olarak, Türkiye'nin tam üye olmasını gerçekten istiyor muyum? Bu konuda yapıcı ve sonuca götürücü daha farklı bir politika izleyebilir miyim?
- İçinde Türkiye'nin bulunduğu bir AB güçlenir mi, yoksa zayıflar mı?
- Türkiye'nin nüfusu, dili, dini, kültürü, kimliği-aidiyeti, zihniyeti, coğrafyası ve sosyo-ekonomik yapısı AB için bir zenginlik kaynağı mıdır; yoksa iddia edildiği gibi, Birlik için gerçekten bir risk midir? Türkiye'yi diğer üye ülkelerden farklı kılan bu unsurlar, Birliğin ilkeleri arasında bulunan

“farklılıklara saygı” çerçevesinde değerlendirilebilir miyim? Yoksa, Birliği zayıflatılacak unsurlar olarak mı görmeliyim?

- Müzakere sürecinde diğer aday ülkelere yaptığım gibi, Türkiye'ye eşit ve adil davranmakta mıyım? Türkiye'ye çifte standart uygulamakta mıyım? Teknik bir konuda dahi siyasal engeller çıkarmaktan kaçınmakta mıyım?
- Müzakerelerin durma noktasına gelmesinde hata sadece Türkiye'nin midir? Tam üyelik çerçevesinde Türkiye'nin ev ödevini yeterince yapamamasında AB ve üye ülkelerce ne tür hata ve yanlışlar yapılmaktadır? Bunlara ilişkin çözüm önerilerim var mıdır?
- Türkiye'nin AB'ye tam üye olması, başta İsrail olmak üzere bölge ülkelerine huzuru ve barışı getirebilir mi? Türkiye'nin olası üyeliği ile

sınırları Ortadoğu'ya dayanacak olan AB, bölge ve dünya barışına daha fazla katkı sağlayabilir mi?

Sorulara verilecek samimi ve inandırıcı cevapların, nihai hedefiyle ilgili Türkiye'nin kendi performansını bir kez daha gözden geçirmesine yardımcı olacağı değerlendirilmektedir. Çalışmayla ilgili son sözler olarak şunlar söylenebilir:

Türkiye-AB tam üyelik ilişkilerinin ne şekilde sonuçlanacağını zaman gösterecektir. Bugünün penceresinden bakıldığında denebilir ki; Türkiye bir gün AB'ye tam üye olacak olursa, ne o günkü Türkiye bugünkü Türkiye, ne o günkü AB bugünkü AB olacaktır. Nihai hedefe ulaşıldığında, Avrupa Birliğinde yük olan değil, yük paylaşan, elini taşın altına koyan bir Türkiye algısı düşüncelere hakim olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akçay, E.Y. (2016, Temmuz). Türkiye-AB ilişkileri ve “İmtiyazlı ortaklık” meselesi. *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl (3), 5, 11-30.
<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/225632> adresinden alındı.
- Alçı, N. (2005, August 28). Türkiye Araştırmalar Merkezi Başkanı Prof. Dr. Faruk ŞEN ile “3 Ekim Müzakereler Kesin Olarak Başlamayacak!” konulu Röportaj. <http://www.8sutun.com/node786> adresinden alındı.
- APA Citation Guide. <http://www.bibme.org/citation-guide/apa/> adresinden alındı.
- Aydoğan, M. (2002). *Avrupa birliği'nin neresindeyiz? Tanzimattan gümrük birliğine*. (1. baskı). İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Bernhold, K. (2006, September 14). News analysis: Turkey debate key to EU world role”, *International Herald Tribune*, <http://www.iht.com/articles/2006/09/14/news/turkey.php> adresinden alındı.
- Demirel, D. (2018). Lizbon antlaşması'nın ab'nin kurumsal yapısına etkileri. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, (3),1, 91-103.

- Devlet Planlama Teşkilatı (2004). *Türkiye'nin üyeliğinin ab'ye muhtemel etkileri*. Ankara: DPT.
- Ermağan, İ. (2012). Avrupa Birliği bağlamında Türkiye-Almanya ilişkileri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (20), 73-91.
<http://sbed.mku.edu.tr/article/view/1038000348> adresinden alındı.
- Eurostat, <https://ec.europa.eu/eurostat> adresinden alındı.
- Karademir, M. (12 Ekim 2015). 10. yılında Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği süreci. *Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM)*. http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/20595/10_yilinda_turkiyenin_abye_tam_uyelik_sureci adresinden alındı.
- Lerche, C. (2004, May 19). “Europa, Türkei und Sicherheit- Günther Beckstein, im europathemen-Chat”. <http://www.politik-digital.de/salon/transcripte/gbeckstein.shtml> adresinden alındı.
- Manisalı, E. (2002). *Türkiye-avrupa ilişkilerinde sessiz darbe*. (5.baskı). İstanbul: Der'in Yayınları.

- Merkel'i Terleten Türkiye tablosu: Hangi AB ülkeleri Türkiye'yi destekliyor? (2017). *Haber Türk*, <https://www.haberturk.com/dunya/haber/162370> adresinden alındı.
- Minkenber, M., Boomgaarden, H.G., de Vreese, C. H., & Freire A. (2012, April). Turkish membership in the European Union – The role of religion. *Comparative European Politics*, 10(2), 133-148.
https://www.researchgate.net/publication/263412838_Turkish_membership_in_theEuropean_Union_-_The_role_of_religion adresinden alındı.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) <http://www.oecd.org/> adresinden alındı.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı AB Başkanlığı. (2019). *Türkiye – AB ilişkilerinin tarihçesi*. <https://www.ab.gov.tr/111.html> adresinden alındı.
- World Trade Organization (WTO), <https://www.wto.org/> adresinden alındı.
- Çırpıcı, Y., & Ünal, U. (2011). Türkiye – AB ilişkilerinin dünü bugünü. (MPRA), <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/81437/> adresinden alındı.